

УДК 1(091)+141.1

Г. А. Поперечна
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та економічної теорії
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ОРЕСТ НОВИЦЬКИЙ ПРО ОСОБЛИВОСТІ, МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ ДАВНЬОСХІДНОЇ ФІЛОСОФІЇ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ПОСТУПІ ЛЮДСТВА

Орест Маркович Новицький і досі залишається мало-відомою постаттю в історії української філософської культури. За радянськими підручниками з історії філософії він знаний передовсім лише тим, що був першим професором філософії новоствореного Київського університету, а ще одним із тих, кого «так блискавично» свого часу «розгромив» М. Чернишевський. Тим не менше, цей мислитель відіграв важливу роль у становленні професійної філософії в Україні, без вивчення його спадщини неможливе повноцінне відтворення вітчизняного історико-філософського процесу.

Попри високу оцінку філософії О. Новицького в працях таких визначних істориків філософії, як Г. Шпет, В. Зеньківський, Д. Чижевський та ін., науковий інтерес до творчого доробку цієї постаті зі зрозумілих причин почав зростати лише наприкінці минулого століття. Так, завдяки ґрунтовним дослідженням М. Ткачук, Н. Мозгової розкрито методологічний і логіко-гносеологічний аспекти філософії мислителя, встановлено важливі віхи його життя і творчості. О. Новицькому присвячене спеціальне дисертаційне дослідження Г. Апанасенко: «Орест Новицький про предмет філософії та проблема періодизації історико-філософського процесу», вирішенню ним проблеми співвідношення розуму й віри відводиться чільне місце в роботах І. Печеранського. Певний інтерес для сучасних науковців становить і характеристика мислителем філософії Стародавнього Сходу.

Метою статті є визначення специфіки аналізу О. Новицьким феномена філософії Стародавнього Сходу, її місця та ролі в історико-культурному поступі людства.

Філософію Стародавнього Сходу О. Новицький розглядає головним чином у двох працях: «Нарис індійської філософії» (фактично перша в Російській імперії робота, де аналізується філософська культура Стародавньої Індії (1846)), «Поступовий розвиток стародавніх філософських учень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань» (1860–1861). Щодо останньої, то варто нагадати, що над нею автор працював упродовж десяти років, а її вихід у світ деякі дослідники вважають своєрідною відповіддю на заборону філософії в середині XIX ст. І досі це дослідження не втратило свого наукового значення завдяки глибині та високому історико-філософському професіоналізмові його автора.

Той факт, що О. Новицький приділяє значну увагу філософським ученням Стародавнього Сходу, засвідчує актуальність його тогочасних наукових пошуків. Як відомо, пробудження інтересу до давньосхідної філософії починається лише на рубежі XVIII–XIX ст., у зв'язку з чим залишалося відкритим не тільки питання її змісту і значення у світовому філософському контексті, а й самих витоків філософської думки загалом. З іншого боку, інтерес до цього феномена є свідченням такої принципово важливої риси української філософської думки, як толерантність і ціннісний підхід до різноманітних філософських явищ. Відмежовуючись як від тих, хто, «змішуючи звичайні думки й вірування з філософією, знаходить філософів там, де потрібно бачити тільки людей» [3, с. 205], так і від тих, хто починає історію філософії зі Стародавньої Греції, київський учений ґрунтовно аналізує явища духовної культури Стародавнього Сходу, намагаючись виявити в них витoki та виділити особливості перших спроб філософування. Низка моментів наштовхує на думку, що у ставленні до цієї філософії О. Новицький наслідує Гегеля (передусім він уважає її виявом первісного стану духу), однак уже на початку праці він заявляє про власний спосіб дослідження, вказуючи на

неможливість застосування гегелівської логіки до історико-філософських студій: «Логіка, як розумів її Гегель, має своїм змістом чисті визначення думки, а історія філософії – часовий розвиток людського мислення, перша виходить з найабстрактнішого, щоб перейти від нього до більш конкретного, а остання починає з думок про конкретне, які поступово приходять до абстрактного і ніколи не обмежуються логічними поняттями» [3, с. 6]. У процесі аналізу київський учений іде значно далі німецького мислителя й доходить інших висновків: «Схід переважно є країна безпосереднього відання, коліска вірування, але не варто думати, що на Сході, навіть у народів найбільш освічених, зовсім не було свідомості, необхідної для філософії, а отже, і самої філософії» [3, с. 205]. Погоджуючись із тим, що найдавніші пам'ятки мислення ще не є зрілою філософією, а радше «зусиллям людського духу до володарювання над власною думкою та розвитком її стрункою й логічною» [3, с. 206], він підкреслює: «Якщо Греція почала зводити величний храм філософії, то все-таки Схід поклав перші підвалини цього загальнолюдського храму чіткої думки» [3, с. 206]; в VI ст. до нашої ери грецька філософія лише зароджувалась, тоді як східна філософія вже досягла на той час певного рівня. Отже, на переконання київського вченого, розгляд історико-філософського процесу потрібно розпочинати саме з філософської культури Стародавнього Сходу.

Специфіка аналізу та оцінки О. Новицьким феномена філософії Стародавнього Сходу зумовлена передовсім його розумінням предмета філософії та сутності історико-філософського процесу. Як предмет філософії він визначає три речі – людину, світ і Бога: «Предметом філософії є я, яке усвідомлює, усвідомлюване не-я і перша Причина того й іншого» [3, с. 37]. Відтак історико-філософське дослідження мислителя зосереджені головним чином на аналізі вказаних предметів і відмінності їх розуміння в ту чи іншу епоху. Цим, на його переконання, і визначаються особливості розвитку філософської думки кожного періоду. Крім того, характеристику філософських учень та епох О. Новицький здійснює виходячи з тісного зв'язку філософії з іншими формами духовного життя й насамперед із релігією. Релігійні вірування він вважає вирішальним чинником, завдяки якому відбувається збудження людського духу, його прагнення до саморозвитку. Між ученнями та віруваннями існує внутрішній зв'язок, який виявляється в тому, що певна форма релігії викликає до життя певну, відповідну їй форму філософії, яка, у свою чергу, зумовлює появу іншої, вищої форми релігії, що, зрештою, пробуджує нове філософське розуміння, і так аж до появи християнської релігії.

Виходячи із цього, філософ детально розглядає релігійні вірування Стародавнього Сходу, намагається показати, що впродовж тривалого часу вони були панівною формою розвитку людського духу, на ґрунті чогой виникають перші кроки філософування. Головною відмінністю філософських понять від релігійних є те, що вони постають результатом власних міркувань людини, вільною спробою пошуку нею відповідей на хвилюючі її ество питання (релігійні ж поняття ґрунтуються на авторитеті переказів або одкровенні вищих сил). Як плід самостійної свідомості вони не є остаточними, а, потребуючи поглиблення, стають підґрунтям для подальшого мислення. Водночас О. Новицькому важливо дослідити, за яких умов виникає той специфічний стан, при якому в людини з'являється потреба філософувати. Наголошуючи на тому, що філософія виникає й існує в суспіль-

стві і для суспільства, він пов'язує її появу та розвиток із руйнуванням усталеного укладу життя народу, а особливо з падінням його морального рівня, що спричиняє відчуття суперечності між вимогами духу та реальним станом людини й суспільства – наявними переконаннями, поняттями, звичаями тощо: «Минуле псується в теперішньому й дух збирається в самого себе, щоб у заміні зовнішнього дійсного світу створити в собі внутрішнє царство думки: філософія розкривається як пишний цвіт на розвалинах минулого» [3, с. 51]. Тому філософія як відображення певного ступеня самосвідомості народу є спробою не тільки вираження внутрішнього та зовнішнього станів його духу, а й пошуку способів оновлення його життя.

Першими, хто, як підкреслює О. Новицький, відважився на вільні роздуми над вимогами людського духу, були китайські мислителі. Головними чинниками зародження філософської думки в Стародавньому Китаї він вважає світогляд і релігію, сутність якої полягала не так у віруваннях чи обрядах, як у практичній мудрості, що пронизувала всі рівні життя тогочасного суспільства. Попри відсутність розуміння відмінності духовного від матеріального, в релігійних уявленнях стародавніх китайців, на відміну від інших природних релігій, божественне вже уособлюється не в окремих предметах, а виступає як деяка цілісність і одна загальна сила – небо. У цьому філософ убачає крок уперед у розвитку людського мислення, позаяк небо в такому випадку – це абстрактне поняття, яке слугує узагальненням фізичного та морального зв'язку у світі. Іншим важливим елементом дофілософської культури Стародавнього Китаю був чіткий розподіл сил і взаємодії основних частин буття: небу як твірному чоловічому началу протиставлялося приймаюче жіноче начало – земля, а для повноти уявлення про світобудову між ними було поставлено розумну середину – людство. У такий спосіб уперше було визначено місце людини та людства в колі всезагального буття. Людина є поєднанням неба й землі в одному образі, відтак у її розумній душі переважає небесне начало, а в тілі – начало земне. Вона є не лише посередником між небом і землею, а член триади, який має здатність впливати на природу, причому не надприродними способами, а моральною діяльністю: слідує волі неба, вона підтримує порядок у природі, ухилившись від неї, вона порушує його. Цим, на думку О. Новицького, було покладено початок розуміння морального елемента. Хоча останній мав механічну основу і знаходив своє вираження головним чином у формі принципу сімейного життя, але завдяки йому формувалося уявлення про важливість моральної діяльності людини в суспільстві, усвідомлення нею значення своєї волі та необхідності підпорядкувати її всезагальному закону для досягнення блага.

Певну роль у становленні філософського мислення в Стародавньому Китаї, на думку О. Новицького, відіграли також і школи мудреців. Однак у період політичних переворотів, падіння моралі, поширення егоїзму вони втратили зв'язок із життям: «Народ прагнув до освіченості, але шукав у ній тільки зовнішнього блиску; прагнув до діяльності, найнапруженішої, але шукав у ній засобів для задоволення тільки розкоші, легковажності і зіпсутість стали майже всезагальними в Китаї» [3, с. 220]. Отже, відновлення традиційних понять і звичаїв стало відчутною потребою. У виконанні цього завдання найбільших успіхів досягли Лао цзи і Конфуцій, підкреслює філософ. Перший спробував підтримати стародавню мудрість, розвинувши на її ґрунті філософське вчення про Дао, другий поставив собі за мету моральне перетворення китайського народу в душі старовини. Удаючись у доволі детальний аналіз вчення про Дао, імператора й людину загалом, принцип природності і принцип не-діяння, мислитель підкреслює: «Учення Лао є природоспоглядання в душі стародавніх понять китайського народу, але при цьому споглядання філософське, яке спирається єдино на авторитет людського мислення. Первинна ж, нефілософуюча свідомість занурена в чуттєві явища, зупиняється на окремих предметах природи та їх окремих

рушіях. Лао цзи підіймається до абстрактного споглядання природи в її всезагальності» [3, с. 217]. Водночас, наголошуючи на здатності Лао цзи до метафізичних абстракцій, О. Новицький вбачає примітивність його філософського мислення в тому, що його Дао розуміється як занурене в буття божественне, що має й духовну, і тілесну природу (пантеїзм). Також не схвалює мислитель і принципу не-діяння, зазначаючи, що, у своєму прагненні до захисту старовини та відновлення попереднього спокійного способу життя, Лао цзи вніс новий елемент у китайське світосприйняття – вчення про квітєзм, або внутрішню бездіяльність.

Оскільки релігія має дві сторони – теоретичну і практичну, то філософія, яка розвивається на її основі, може надавати перевагу тій або іншій. Так, у вченні Лао цзи більше виражений теоретичний бік релігії, а в Конфуція – практичний, підкреслює український філософ. Не вдаючись у дослідження предметів, пізнання яких є недоступним людському розумінню, Конфуцій зосередив головну увагу на людині як центральному елементові божественної триєдності. О. Новицький вважає, що завдяки Конфуцію філософська думка Стародавнього Китаю досягла певного успіху в ученні про людину, позаяк у його філософії людина вже не губиться в загальній масі природного буття, а є посередником між небом і землею; від ступеня її моральної досконалості залежить гармонія світу. Високо оцінює український мислитель ідею Конфуція про те, що найважливішою властивістю людської істоти є розуміння, завдяки якому вона усвідомлює свою природу, обов'язки, може сприяти небу та землі у виконанні їх закону. Аналізуючи етичні принципи конфуціанства, О. Новицький ґрунтовно характеризує заклики Конфуція до перебування всередині та зазначає, що, попри свій механічний характер, це правило мало важливе значення, позаяк виражало ідею необхідності розвитку розумної природи людини з метою досягнення досконалості або верховного блага. Отже, на підставі ґрунтовного аналізу основних положень даосизму й конфуціанства вчений доводить, що Лао цзи та Конфуцій «дійсно відновили це стародавнє вчення, але відновили його на новому ґрунті; вони усунули в ньому авторитет священного переказу, авторитет одкровення самого неба й перебудували стародавнє поняття згідно з вимогами людського розуму» [3, с. 209]. Якщо ж говорити про філософію Стародавнього Китаю загалом, то її основними ознаками є незмінність і переважання релігійного елемента, підкреслює мислитель.

Виходячи з тісного зв'язку релігії та філософії Стародавнього Сходу, О. Новицький розрізняє дві форми їх взаємозалежності: 1) філософія має з релігією однаковий зміст і тільки видозмінює його; 2) філософія набирає власного змісту, який пов'язаний із релігією лише загальним спрямуванням. Перша форма представлена китайською філософією, яка, оволодівши стародавнім світоглядом, перетворила його на ґрунті розуму, друга – індійською, котра зуміла виробити власний зміст, близький за своїм характером до тогочасних вірувань. Відтак, наголошує мислитель, у розвитку східної філософії потрібно виділити два ступені: 1) китайська філософія, яка демонструє початки філософського розуміння речей; 2) індійська філософія, що постає як більш самостійне утворення.

Чималу кількість філософських шкіл Стародавньої Індії О. Новицький пояснює розмаїттям релігійних вірувань і різноманітністю начал, закладених у Ведах як основному джерелі їх походження. Їх спільним положенням він вважає переконання в існуванні самосуцї Істоти, яка розвивається в просторі й часі як видимий світ, усе творить, животворить, руйнує та відтворює. Світ і навіть боги є одкровенням однієї й тієї самої нескінченної істоти. Таку позицію мислитель вважає пантеїзмом із явним ухилом до ідеалізму. Однак, на його думку, успіх індійської релігійної свідомості полягає в тому, що в ній природа цілком підпорядкована творчій силі, а мірою світового розвитку є людина. Моральність людини ця релігія вбачає не тільки в боротьбі з власними пристрастями, які втягують її в коло сансари, а й із прагненням до богоуподібнення та за-

нурення в субстанцію; людська душа визнається такою, що не гине, хоча й може перебувати в різних організаціях. Головним змістом суспільно-релігійного життя індійців є аскетизм – приборкання почуттів, зосередження духу, протиставлення світу духовного та матеріального. У цьому контексті варто зазначити, що в процесі аналізу релігійних учень О. Новицький розглядає й буддизм, який вважає не окремою філософською школою, а реформою брахманізму. Основний зміст реформи Будди філософ убаває в тому, що він акцентував увагу на свободі істот, виступив проти самолюбної замкнутості в кастах, широко поцінував простоту, милосердя, співчуття й любов і не визнавав уродженої святості. Соціальний бік реформи Будди полягав у проголошенні нечуваного доти в азіатських народів начала – «всі люди суть браття».

Виходячи з основних релігійних положень, індійська філософія обирає своїм вихідним пунктом догму про падіння душ і їх переселення, а кінцевою метою – звільнення від кола перевтілень. Указуючи на такі ознаки її розвитку як певний ступінь свободи та самостійності порівняно з китайською філософією, мислитель зазначає: «Індійська філософія є дійсною ланкою у всезагальному прогресі філософуючої думки, бо, примкнувши своїм завданням до філософії китайської, що передувала їй, вона природним шляхом продовжує великий рух розвитку людства, розпочатий філософуючим мисленням у Китаї» [3, с. 241]. У процесі її характеристики О. Новицький наголошує, що під фантастичними уявленнями стародавніх індійців ховалася значно глибша проблема – звільнення людського духу з-під обтяжливої влади природи. Відтак, намагаючись вирішити її, індійська філософія прагнула привести людину до свободи духу як найвищого блага. Отже, у ній уже йде мова про інтереси духу як самостійного буття, в цьому полягає її загальнолюдське значення. «Як вирішила вона це завдання – це інше питання; але для честі її достатньо й того, що серед всезагального занурення людства в природу вона запропонувала собі таке завдання; вже самим цим питанням вона наблизилася людство до Заходу, до рубежу світу грецького» [3, с. 241]. На думку мислителя, всі основні школи Стародавньої Індії займаються одним і тим самим питанням – пошуком засобів звільнення душі від сансари; відмінності між ними полягають у вирішенні цього питання. Головним здобутком цих пошуків учений вважає досягнення розуміння, що для звільнення душі недостатньо відрізнити її від природи, залишитись байдужим до неї, зосередити думку на самій собі та зрестися від довільних дій, для цього необхідно ще приборкати джерело зла – нашу чуттєву й самолюбну особистість. Як і китайська, індійська філософія свідомо розвиває, заперечує та завершує собою коло символічних вірувань язичницького Сходу. Заперечуючи символічну релігію, вона здійснила крок до більш високого ступеня релігії – релігії особистості.

Характеризуючи особливості філософії Стародавнього Сходу загалом, О. Новицький наголошує, що найпершою її ознакою є тісний зв'язок із релігією. Оскільки в східній філософії переважало чуття й фантазія, а вищим джерелом пізнання визнавалося одкровення або пригадування душею істин із попереднього життя, що є нічим іншим як навіюванням внутрішнього чуття, то цим пояснюється ще одна її особливість – відсутність доведення, переважання поетичної мови. Мислителі Стародавнього Сходу пропонують свої філософами як безпосередній споглядання та переконання, не доводячи їх логічно. Хоча ці риси й не заперечують участі розсудку у філософуванні, однак останній ще не здатний подолати безпосередність поглядів і повністю керувати розумовою діяльністю. Цими рисами визначається й загальний погляд на світ, у якому інстинктивно припускається єдність думки та буття, Бога і світу. Щодо способу міркування, якому надають перевагу східні мислителі, то таким є синтетизм, прагнення пояснити одичне та часткове, виходячи із загальних уявлень.

Попри суперечливі позиції в тогочасних історико-філософських дослідженнях щодо східної філософії, О. Новиць-

кий доводить, що несправедливо залишати поза увагою найдавніші пам'ятки мислення у філософських учнях Сходу. Виникнення філософії зумовлено головним чином рівнем розвитку релігійних понять в духовною атмосферою суспільства. Філософське осягнення дійсності починається в Стародавньому Китаї, більш вищого рівня воно досягає в Стародавній Індії. Філософія Сходу розвивається в межах релігії, але, маючи спільні з нею поняття, розглядає їх у свій спосіб і так свідомо завершує й заперечує їх, чим забезпечує перехід до релігії особистості та пов'язаного з нею нового типу філософування.

Література

1. Мозгова Н.Г. Київська духовна академія 1819–1920: Філософський спадок / Н.Г. Мозгова. – К. : Книга, 2004. – 320 с.
2. Новицький Ор.М. Очерк индийской философии / Ор.М. Новицкий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1844. – Ч. 41, 43 ; 1846. – Ч. 52.
3. Новицкий О.М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований : в 4 ч. / О.М. Новицкий. – К. : В университет. тип., 1860–1861. – Ч. 1 : Религия и философия Древнего Востока. – 1860. – 328 с.
4. Новицкий О.М. Постепенное развитие философских учений в связи с развитием языческих верований : в 2 ч. / О.М. Новицкий. – К. : В университетской тип., 1860–1861. – Ч. 2 : Религия классического мира и первая половина греческой философии. – 1861. – 429 с.
5. Ткачук М. Історико-філософське сходознавство в Києві ХІХ – початку ХХ ст. / М. Ткачук // Національний університет «Києво-Могилянська академія» : наукові записки НаУКМА. – К. : Видавничий дім «КМ академія», 2006. – Т. 50 : Філософія та релігієзнавство. – С. 50–56.

Анотація

Поперечна Г. А. Орест Новицький про особливості, місце та значення давньосхідної філософії в історико-культурному поступі людства. – Стаття.

У статті розглядаються погляди Ореста Марковича Новицького на зміст і особливості філософії Стародавнього Сходу. Показано, що специфіка ставлення мислителя до цього феномена визначається його розумінням сутності предмета філософії та історико-філософського процесу. З'ясовано, що філософію Стародавнього Сходу мислитель вважає першим етапом розвитку дохристиянської філософії. Виділено низку особливостей цього етапу філософського знання на підставі характеристики мислителем основоположних ідей найбільш впливових представників філософських шкіл Стародавніх Індії та Китаю, їх залежності від тогочасної релігії й дофілософської культури цих народів, аналізу панівних тенденцій у розв'язанні філософських проблем і поширених прийомів їх міркування.

Ключові слова: філософія, релігія, Бог, людина, природа.

Анотація

Поперечная Г. А. Орест Новицкий об особенностях, месте и значении древневосточной философии в историко-культурном развитии человечества. – Статья.

В статье рассматриваются взгляды Ореста Марковича Новицкого на содержание и особенности философии Древнего Востока. Показано, что специфика отношения мыслителя к этому феномену определяется его пониманием сущности предмета философии и историко-философского процесса. Установлено, что философию Древнего Востока мыслитель считает первым этапом развития дохристианской философии. Определен ряд особенностей этого этапа философского знания на основании характеристики мыслителем ключевых идей наиболее влиятельных представителей философских школ Древней Индии и Китая, их зависимости от дофилофской культуры этих народов и религии того времени, анализа доминирующих тенденций в решении философских проблем и наиболее популярных приемов мышления.

Ключевые слова: философия, религия, Бог, человек, природа.

Summary

Poperechna H. A. Orest Novytskyi about particularities, place and meaning of ancient eastern philosophy in historic-cultural growth of humankind. – Article.

Orest Markovitch Novytskyi's points of view on content and peculiarities of Ancient Eastern philosophy are scrutinized in the article. It is shown that specific character of the thinker's attitude to this phenomenon is determined by his understanding of the essence of the subject of philosophy and historical-philosophic process.

It is ascertained that thinker considers philosophy of Ancient East to be the first stage of the pre-Christian philosophy development. A number of peculiarities of this stage of philosophical knowledge are distinguished based on thinker's characteristics of the fundamental ideas of the most influential representatives of philosophical schools of Ancient India and China, their dependency from religion of that time and prephilosophic culture of that people, analysis of the prevalent tendencies in solution philosophic problems and methods of thinking.

Key words: philosophy, religion, God, human being, nature.